

PODERS LOCALS, VALLS I POBLES ALS PIRINEUS CATALANS A L'EDAT MITJANA

Resum

L'aparició i la consolidació d'uns poders locals a l'edat mitjana és un dels grans temes de la historiografia actual. És una realitat complexa que va canviar al llarg dels segles medievals i que, sobretot, s'ha estudiat en relació amb els segles posteriors a l'any 1000. Molt sovint, els nous senyors locals foren els possessors de les cases fortes que es van difondre per bona part d'Europa al segle XI i, sobretot, al segle XII. Malgrat tot, aquesta realitat no ens ha de fer oblidar que també hi havia uns poders locals a l'època carolíngia. D'altra banda, el fet que la societat pirinenca tingui uns trets característics, augmenta la dificultat d'aquest estudi, però alhora el fa més atraient.

El meu interès per l'arqueologia i especialment per l'arqueologia del paisatge és el motiu que intenti cercar altres fonts, a part dels documents escrits, per fer una aproximació a aquest tema. Així, crec que és important veure les característiques i la distribució de les cases fortes o bé centrar l'atenció en la morfologia dels pobles i en com van evolucionar al llarg de l'edat mitjana.

Aquest treball tracta, en primer lloc, els poders locals, sobretot estudiats a partir de les fonts escrites. En segon lloc, ens fixarem en els centres del poder. L'estudi de les fortificacions, dels castells i de les cases fortes, ens permetrà d'aproximar-nos a la realitat més palpable que ha deixat l'existència d'uns poders locals sobre el territori. Per tenir una visió global, farem ús de l'obra *Catalunya Romànica*, que ens dóna una magnífica visió del conjunt del territori, des de la Ribagorça fins al Conflent. Finalment, ens preocuparem de la morfologia dels pobles com a reflex d'una societat.

Paraules clau: noblesa, castells, poble, feudalisme.

**Jordi Bolòs i
Masclans**
Universitat de Lleida

Abstract

The appearance and the consolidation of some local powers in the Middle Ages is one of the great subjects in the current historiography. It is a complex reality which changed through the medieval

centuries and which, above all, has been studied in relation to the centuries after the year 1000. Very often, the new local lords were the owners of the strong houses which were spread across a large part of Europe in the 11th century and, above all, the 12th century. However, this reality must not make us forget about the fact that there were also some local powers in the Carolingian period. On the other hand, the fact that the Pyrenean society has some characteristic features, increases the difficulty of this study, but at the same time it makes it more attractive.

My interest in archeology and especially in the archeology of the landscape is the reason why I try to search other sources, apart from the written documents, to make an approach to this subject. Therefore, I believe it is important to see the characteristics and the distribution of the strong houses or concentrate on the morphology of the town and how they evolved through the Middle Ages.

This study is about, first of all, the local power, mainly studied from the written sources. Secondly, we will pay attention to the centres of powers. The study of fortifications, castles and strong houses will allow us to come near to the most palpable reality which the existence of some local powers on the territory has left. To have a global vision, we will make use of the work *Catalunya Romànica* (Romanesque Catalonia), which gives us a magnificent vision of the territory, from Ribagorça to Conflent. Finally, we will be concerned about the morphology of the villages as a reflection of a society.

Keywords: nobility, castles, village, feudalism.

1. Introducció

L'aparició i la consolidació d'uns poders locals a l'edat mitjana és un dels grans temes de la historiografia actual. Tanmateix, l'estudi de la distribució d'aquests poders locals sobre el territori i l'anàlisi de les seves característiques és difícil, atès que van canviar molt al llarg dels segles medievals i que, fins ara, s'han estudiat sobretot amb relació als segles posteriors a l'any 1000, quan s'esdevingué una plena feudalització de la societat, quan es formaren molts dominis senyorialis i quan hom construï molts castells i cases fortes. Molt sovint, els senyors locals de la baixa edat mitjana foren els possessors de les cases fortes o de les forces que es van difondre per bona part d'Europa al segle XI i, sobretot, al segle XII. Malgrat això, tampoc no ens hem d'oblidar que també hi havia uns poders locals, per exemple, a l'època carolíngia; la importància d'aquest fet, recentment, ha estat molt valorada a l'hora d'entendre les transformacions esdevingudes en el poblament en molts països europeus.¹ D'altra banda, el fet que la societat pirinenca tingui uns trets característics una

mica diferenciats dels de la societat d'altres zones, fa que la dificultat d'aquest estudi que ara empenem sigui més gran, però que alhora el tema sigui encara més atractiu.

El meu interès per l'arqueologia i d'una manera especial per l'arqueologia del paisatge és el motiu que, a continuació, per fer una aproximació a aquest tema, intenti cercar altres fonts, a part dels documents escrits. Així, crec que és important veure les característiques i la distribució dels castells i de les cases fortes damunt d'un mapa o bé centrar l'atenció en la morfologia dels pobles i en com van evolucionar al llarg de l'edat mitjana en funció, precisament, dels canvis que s'esdevingueren en la societat.

2. Els poders locals

L'estudi dels poders locals ens porta a apropar-nos, en primer lloc, al coneixement dels llinatges de les diverses famílies nobles que en cada territori intentaren de fer créixer el seu prestigi i el seu poder polític. Una de les maneres d'augmentar el poder era la constitució d'una xarxa complexa de lligams familiars i socials, derivats dels casaments i dels dots.² Amb relació al territori que estudiem, podem recordar el llibre de Lydia Martínez sobre les famílies nobles del Pallars als segles XI i XII.³ Molt sovint, aquests lligams es teixien també amb relació a l'església del lloc o, sovint, amb relació a un monestir o a una canònica propers; llur patrimoni podia esdevenir una prolongació del domini de la família senyorial benefactora.

Cal tenir present que, a part dels poders locals laics, també tingueren una gran importància damunt del territori els poders locals religiosos. Als diversos comtats dels Pirineus catalans, molt aviat es creà una atapeïda xarxa de monestirs i de canòniques. Possiblement, als segles IX i X, el poder de les institucions religioses era tan o més fort que el dels terratinents laics. I la influència dels senyors eclesiàstics va augmentar al llarg dels segles següents, fins al punt que pogueren arribar a competir amb els senyors laics en la possessió del poder econòmic, dels drets jurisdiccionals i, fins i tot, dels castells. Esmentem el paper de la seu episcopal d'Urgell o dels monestirs de Tavèrnoles, de Gerri, d'Alaó, d'Ovarra, etc. Recordem el treball d'Ignasi Puig, que ens va descriure detalladament l'evolució del patrimoni del monestir de Santa Maria de Gerri, la possessió per part d'aquesta abadia de cinc castells (Castellsalat, Bresca, Rocafort, Baén i Cuberes) i l'existència de diferents castells que tenien aquests castells per l'abat.⁴ Alhora, en algunes valls pirinenques, el pes de les agrupacions de capellans en la vida de la comunitat rural també arribà a ésser molt gran.

L'existència d'un poder local suposava, evidentment, el control d'un territori. Com és usual a l'edat mitjana, aquest control es podia manifestar de diverses formes: domini sobre la

terra, senyoria jurisdiccional, drets banals de tipus divers (com podia ésser sobre les pastures o la producció de ferro) o, fins i tot, drets d'origen eclesiàstic. Tal com s'ha assenyalat —només cal recordar els mapes fets per G. Duby en la seva tesi sobre el Macônnais—, moltes vegades no era un espai ben delimitat, sinó que era un territori ampli, dins del qual es reconeixia la superioritat d'un senyor, encara que a l'interior d'aquesta zona d'influència també hi poguessin haver altres senyors.⁵ Només cal fer un cop d'ull a la forma dels dominis dels comtes de Pallars a la fi de l'edat mitjana per adonar-nos de la complexitat que solien tenir aquests dominis senyorials medievals.⁶

A l'hora d'analitzar aquests poders locals ens hem d'interessar d'una manera especial per la realitat dels petits senyors i dels cavallers. Quan observem, més endavant, el gran nombre de castells que es repartien pel territori dels comtats catalans pirinencs, veurem el gran nombre de castlans, feudataris d'un comte o d'un baró, que els posseïen. Molts d'aquests castlans es poden relacionar amb una nissaga familiar que rebia el nom del castell que tenien. Esmentem uns exemples pallaresos del moment en què foren mencionats per primera vegada molts d'aquests senyors locals. El 1071 va morir Ramon Mir d'Orcau (de Pallars), amb nombrosos castells i propietats. Entre el 1055 i el 1098 trobem esmentat Mir Bernat de Bellera. El 1044 és mencionat Ramon Baró de Sas. L'any 1097, Mir Arnau de Malmercat donà al monestir de Gerri el castell de Cuberes. El 1081, Bernat de Torena jurà fidelitat al comte pallarès. Un darrer exemple: el 1121, Auger Clexne, segurament un cavaller, lliurà al monestir de Gerri la parròquia de Cassovall.⁷ Un aspecte en què cal aprofundir els nostres coneixements és el procés d'aparició dels cavallers o *milites*, els guerrers de la societat feudal. Caldria poder saber, en cada cas, quan s'esdevingué l'aparició dels cavallers que s'estaven amb el seu senyor i, després, dels cavallers que ja es feren càrrec de les noves fortificacions que s'estengueren per tots els racons dels comtats catalans.

Seguint l'esquema que proposa O. Bruand en la seva introducció a un estudi sobre els poders locals al centre i a l'oest de França, podem afirmar la importància de conèixer els espais geogràfics que controlaven aquests senyors locals i trobar el lloc on tenien els centres de poder. Per entrar en aquest tema, més endavant, centrarem l'atenció en la distribució territorial i en el moment en què es van crear els diferents castells en algunes comarques pirinenques. Després d'aquesta primera aproximació, el pas següent, si els documents ho permeten, hauria d'ésser fer una anàlisi del patrimoni dominical o jurisdiccional que era la base econòmica d'aquestes elits locals. Certament, per entendre aquesta realitat, com ja hem dit, cal comprendre la complexitat de la senyoria medieval feudal, que podia permetre obtenir rendes derivades de drets dominicals, de drets de tipus jurisdiccional o, fins i tot, de drets d'origen eclesiàstic.

En darrer lloc, així doncs, ens hem d'apropar a l'exercici del poder local. Com acabem de dir, una de les principals repercussions de l'existència dels poders locals era la imposició

d'unes rendes que havien d'ésser pagades sobretot pels pagesos que treballaven la terra. També cal tenir present que la importància social de la justícia senyorial era molt gran. Els senyors que disposaven del mer o bé del mer i mixt imperi eren els encarregats de jutjar aquells que vivien dins el seu domini, amb tota la importància social i econòmica que això suposava. Normalment, les forques i els costells simbolitzaven aquest poder derivat de l'alta jurisdicció. La toponímia actual sovint encara recorda l'existència dels indrets on s'alçaven les forques senyorials.

A l'hora d'endinsar-nos en aquesta problemàtica dels poders locals també hem de parlar de les característiques de les comunitats rurals, dels pobles, de les parròquies i, a les terres pirinenques, de les valls. Fa uns anys vaig intentar veure la quantitat d'aspectes del poder jurisdiccional o banal que eren ens mans d'algunes comunitats rurals, al Pallars Sobirà, com les de les valls d'Àneu o d'Espot.⁸ Això, certament, tenia una repercussió en les formes del poblament i en les fortificacions.

3. Els llocs des d'on s'exercia el poder

L'estudi de les fortificacions, dels castells i de les cases fortes ens permet d'aproximar-nos a la realitat més palpable que ha deixat l'existència d'uns poders locals sobre el territori. Les restes d'una fortificació, que s'alça al costat d'un poble o d'un camí o bé al cim d'una muntanya, són un testimoni d'un edifici des d'on s'exercia el poder. En el nostre territori hi ha castells de tradició altmedieval, hi ha castells feudals tinguts per les grans famílies senyorials, hi ha cases fortes que restaven en mans de cavallers i, fins i tot, hi poden haver cases més notables tingudes per un batlle o un representant del senyor. Tot i que de vegades és difícil de distingir què era un castell i què era una casa forta, en general veiem clarament la diferència entre els grans castells que eren en mans dels comtes o de les grans famílies baronials i les petites fortificacions que pertanyien a membres de la baixa noblesa. De fet, sovint trobarem que molts dels castells documentats als segles X i XI pertanyien a la primera categoria i molts dels que podem datar als segles XII o XIII cal situar-los entre les fortificacions de cavallers i de petits nobles. Tal com assenyalava amb encert André Debord, «a partir del darrer terç del segle XII, els textos comencen a fer esment d'uns edificis que són considerats com a *fortis domus*, *fortalicium*, o amb algun terme equivalent, edificis que no són pas castells (*castrum*), però que tanmateix són alguna cosa més que una casa (*domus*): fou l'aparició de la casa forta, fenomen que s'expandí amplament durant la primera meitat del segle XIII».⁹ Pel que fa al tema de les cases fortes, volem recordar els treballs fets amb relació a la Garrotxa (especialment la Vall d'en Bas), amb relació a la Plana de Vic o, també, l'acurat llibre d'Élisabeth Sirot, aparegut molt recentment, sobre les cases fortes en algunes regions franceses.¹⁰

A continuació, estudiarem la creació i el procés de difusió dels centres de poder en els comtats catalans pirinencs. Per això em basaré en els documents escrits, que ens poden permetre de diferenciar amb facilitat les construccions documentades abans de l'any 1000, de les fortificacions esmentades en documents del segle XI, del segle XII i del segle XIII. Per poder tenir una visió global, he fet ús de la magnífica obra *Catalunya Romànica*, que ens dóna una bona visió del conjunt del territori, des de la Ribagorça fins al Conflent.¹¹ Abans, però, de comentar el resultat de fer aquests quatre mapes, vull assenyalar dues coses. En primer lloc, que fer aquests mapes ens permet de reafirmar la importància de la cartografia històrica: fer mapes és una manera de fer història, d'entendre el passat. En segon lloc, tanmateix, hi ha un aspecte metodològic que no podem oblidar mai i que ara no puc obviar. No podem ignorar que traslladar sobre mapes les informacions que ens aporten els documents, amb la finalitat de datar unes realitats com poden ésser, per exemple, uns castells, uns pobles o unes vies és molt perillós si no som conscients de les limitacions d'aquesta feina. És perillós sobretot si donem una certesa absoluta a la informació obtinguda. No tan sols no podem assegurar que la primera data de què disposem, per exemple, sobre un castell, un poble o una via no correspon al seu moment de creació, sinó que gairebé podem assegurar que, en la major part dels casos, qualsevol d'aquests elements del paisatge pot ésser força més antic.¹² Això que és ben evident per als pobles (llevat del cas de les vilanoves ben documentades, que podem datar amb precisió), també ho ha d'ésser per als castells. L'esment d'un castell en un document ben datat ens permet de saber que aquesta fortificació existia en el moment de la data de l'instrument, però no ens permet d'assegurar que no existís abans.

La Cerdanya, el Capcir i el Conflent occidental

En aquest mapa (fig. 1), i en els tres següents, hem diferenciat amb un signe distint quatre tipus de fortificacions, d'acord amb llur cronologia: castells d'abans de l'any 1000, castells del segle XI, castells del segle XII i, finalment, castells del segle XIII (o d'un moment posterior o indeterminat).

1. En primer lloc, hem representat amb un quadrat negre les construccions datades abans de l'any 1000. Generalment corresponen a construccions de tradició alt-medieval, fetes per les autoritats públiques per defensar un camí, una frontera o per fer de refugi dels habitants d'una vall o d'una demarcació. En aquesta zona només trobem els castells de Llívia (al centre), el de Sant Martí (a l'oest), i la torre de Fetges (a l'est); plausiblement el castell vell de Llo també és d'aquesta època primerenca. En aquest moment ja hi havia uns poders locals, ja hi havia

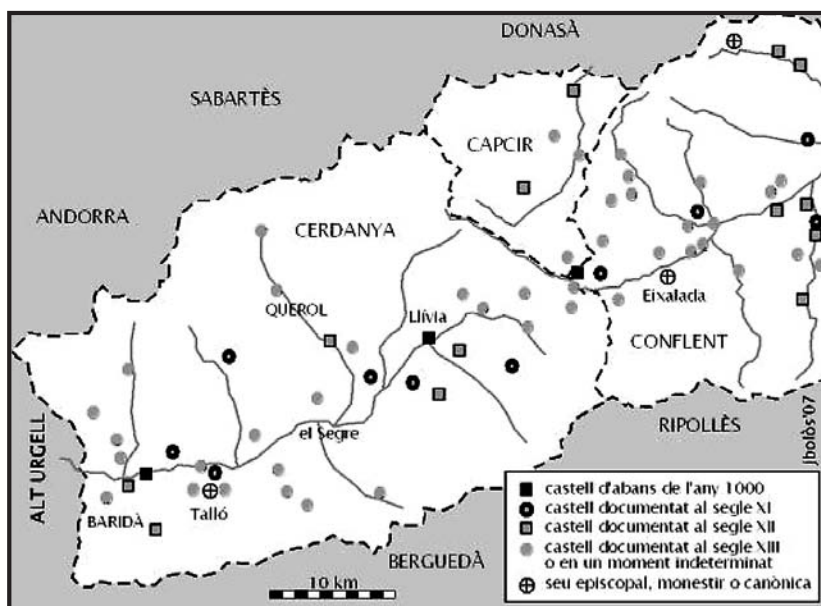

FIGURA 1. Els castells de la Cerdanya, el Capcir i el Conflent occidental, des del segle IX fins al segle XIII. (Mapa: J. Bolòs)

terratinents laics o eclesiàstics, els quals, però, encara no podien demostrar el seu poder fent un castell o una casa forta.

2. Els castells que es poden datar al segle XI (representats amb una rodona negra i grisa), en general, són castells que reflecteixen la primera feudalització i són possessió dels comtes o de les principals famílies que prengueren el poder en aquest moment. El nombre de castells datats en aquest segle és força reduït. A més, solen estar situats en indrets estratègics o importants: Puigcerdà, Ix, Meranges, Talló i Prullans, a la Cerdanya, i Sautó, Celrà, Conat i Fullà, al Conflent occidental. De fet, com ja ha estat estudiat, en aquest segle hi hagué importants enfrontaments entre els comtes i els vescomtes de Cerdanya, que tenien els castells de Sant Martí, de Miralles i de Queralt (aquests dos darrers a la comarca de l'Alt Urgell).¹³
3. Les fortificacions del segle XII són representades amb un quadrat gris. Al segle XII, el rei va fortificar el límit nord dels seus dominis i féu el castell de Puigbalador. Alhora, el mateix rei, el bisbe d'Urgell o alguns senyors locals cerdans edificaren castells com els de Montellà, de Sant Romà, de Querol i feren les forces de Nàuja o de Ro o bé, ja al Conflent occidental, hom edificà el castell de Mosset, la torre de Mascardà, la força de Fullà, el casal dels Serrabou i el castell de Pi, al peu del Canigó.

4. Les fortificacions del segle XIII (o les de datació més tardana o indeterminada) són representades en el mapa amb un cercle gris. Gran part de les construccions tingudes pels senyors locals han d'ésser datades en aquest moment tardà. Al llarg d'aquest segle, molts pobles, en molts casos fins aleshores pobles oberts, passaren a tenir un castell. Podem esmentar molts exemples de fortificacions d'aquesta època, com Arànsér, Lles, la Llosa, Travesseres, Olopte, Prats, Urús, Das, Bolvir, Enveig, Èguet, Vià, Bolquera, Eina i Riufred, a la Cerdanya. Al Conflent occidental, la suma de tots els castells fets als segles IX-XII és tretze; al segle XIII, almenys s'hi afegiren disset noves fortificacions. Aquest fet va provocar que els senyors o, molt sovint, els seus representants, estiguessin, físicament, molt més a prop dels pobles rurals i dels pagesos que hi vivien i que els pagaven les rendes.

La construcció de totes aquestes fortificacions, des del segle XI fins al segle XIII, va afavorir l'aparició de diversos llinatges locals, com els Travesseres, els Montellà, els Prullans, els Urtx, els Saga, els Llo o els Cadell, a la comarca de la Cerdanya. Molt sovint eren famílies de castlans que tenien el castell per un senyor eminent. Al costat d'aquestes famílies locals, hauríem trobat els barons o grans senyors, com els Pinós i els Mataplana, els Foix o els Castellbò, que tenien el centre de llurs dominis fora del comtat. Amb relació al Conflent, també podem recordar l'existència de nombroses famílies de la noblesa local, com els Fullà, Conat, Évol, Sautó, Serrabou, Mosset, Sarroca o Nyer.

Andorra i l'Alt Urgell septentrional

Podem comparar el mapa precedent amb allò que trobem si fem un mapa, amb la mateixa simbologia i amb la mateixa escala, d'Andorra i del sector septentrional de l'actual comarca de l'Alt Urgell (fig. 2). En aquest cas, hem de repetir novament el perill que correm pel fet de basar-nos només en els documents escrits conservats o coneguts, atès que és molt possible que això suposi una certa distorsió de la realitat. Malgrat tot, aquest mapa ens permet de fer una primera aproximació a la distribució dels poders locals en aquest territori.

1. En aquests territoris de l'antic comtat d'Urgell, hi ha un nombre molt més elevat de castells d'abans de l'any 1000 (un quadrat negre), que corresponen a fortificacions que devien servir de lloc de refugi o d'administració d'una comunitat o que devien permetre el control d'una frontera. Així, podem fer esment de Sant Vicenç d'Enclar (a Andorra), Castellbò, potser Asnurri, Tost, Bar, Carcolze, les Agudes, Sant Jaume, que tenien la funció de lloc central o de fortificació de frontera.¹⁴ Com hem vist, els poders locals, en aquest moment, no necessitaven (ni podien)

FIGURA 2. Els castells d'Andorra i del sector septentrional de la comarca de l'Alt Urgell, des del segle IX fins al segle XIII. L'actual comarca de l'Alt Urgell inclou bona part de la contrada del Baridà, que històricament formava part del comtat de Cerdanya. (Mapa: J. Bolòs)

tenir un castell. Aquests poders eren senyors laics, eclesiàstics o, en algun cas, podien ésser una comunitat d'habitants d'una vall, tal com es va veure d'una forma evident amb relació a la «vall» d'Andorra (a l'hora de lluitar per la destrucció del castell de Bragafolls).¹⁵

2. En aquest comtat d'Urgell (o en l'actual comarca de l'Alt Urgell), veiem l'aparició de nombroses fortificacions al llarg del segle XI. Tenim documentats castells com Taús, Guàrdia d'Ares o Malgrat, a la vall d'Aguilar; castells de Torres, Cerc, Fontelles, Selvanyà, a prop de la Seu d'Urgell; castells de Queralt, Querforadat o Miralles, al Baridà (comtat de Cerdanya), i castells de Sallent, Nargó, Canelles i Alenyà, al sud d'Organyà. És un reflex, segurament no ben exacte, dels efectes de la primera feudalització.
3. Els enfrontaments que es produïren al llarg del segle XII, entre els diversos senyors feudals, per exemple els Cabó o Castellbò i la Seu d'Urgell, degueren motivar la construcció d'un gran nombre de castells. Així ho veiem sobretot a la riba dreta del riu Segre, on trobem documentats en aquest segle els castells de Cabó, Pui, Castelpoll i Tragó, a la vall de Cabó; Castells, Saüquet, Trejuvell, Castellàs,

Vila-rubla i Solans, a la vall d'Aguilar; Sant Andreu i Albet, a la vall de Castellbò, o Aós, Civís i Ars, a la vall de Sant Joan. A la fi del segle XII, en algunes de les valls de l'Alt Urgell, la majoria dels pobles ja tenien al seu costat un castell.

4. Podem pensar, en principi, d'acord amb la importància del nombre de castells documentats, que, a partir del segle XIII, a la riba esquerra del Segre, hi hagué un important augment del nombre de famílies senyoriales. En aquesta darrera etapa, documentem els castells d'Adrall, Arfa, Nabiners, Hortons, Alàs, Banat, Vinyoles, Cava i també d'Asnurri, la Ferrera dels Llops, Arcavell i l'Espluga de Lavan-sa, Banyeres, Fórnoles, etc. Vers el 1300, molts dels pobles d'aquest comtat ja eren controlats per un castell, on vivia un senyor o el seu representant.

Tota la vall d'Andorra queda com un món a part dins de l'antic comtat d'Urgell, malgrat la dependència que hi havia amb uns grans senyors feudals, com eren els Caboet-Castellbò o els mateixos bisbes d'Urgell. Trobarem una realitat semblant amb relació a algunes de les valls de la propera comarca del Pallars Sobirà.

En aquest cas, la creació de totes aquestes fortificacions també va anar lligada a l'aparició de nombroses famílies de la noblesa local, com poden ésser els Caboet, els Castellbò, els Tost, els Josa o els Taús. Al costat seu també hauríem trobat barons de les terres veïnes, com els Pinós o els Vilamur. Certament, els senyors més importants degueren posar castlans o cavallers al capdavant de cadascuna de les nombroses fortificacions que hem documentat. La gran majoria d'aquests castlans han restat anònims. Només coneixem el nom d'algun d'ells, gairebé d'una manera casual: sabem que, el 1194, Pere d'Orcau va posar un home anomenat Pere Goçpert al capdavant del castell de Saüquet.¹⁶

Pallars Sobirà i sector nord del Pallars Jussà.

De la mateixa manera que vèiem, en el mapa precedent, Andorra com una realitat diferenciada (amb molt pocs castells), en aquest cas també veiem les valls d'Àneu, Cardós i Vallferrera, com una realitat diferent de la resta de l'espai representat en aquest tercer mapa (fig. 3). D'una manera especial, ens adonem que, en aquestes valls pirinenques, el nombre de fortificacions que hom hi construï als segles XI i XII és menor que el nombre de castells que es van edificar a les terres més meridionals del Pallars.

1. Als segles IX o X, podem diferenciar clarament dues realitats. D'una banda, uns castells de tradició antiga, relacionats amb una vall o amb un lloc de pas, com poden ésser els de Llort, Guilareny, Arboló o Peramea; de l'altra, els castells que trobem al Pallars Jussà, que potser, si més no en part, cal relacionar amb una

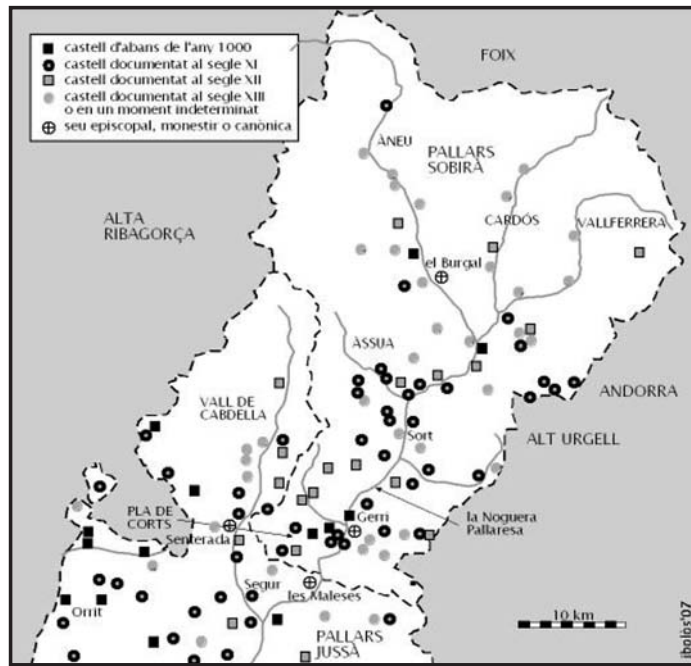

FIGURA 3. Els castells del Pallars Sobirà i del sector septentrional de la comarca del Pallars Jussà, des del segle IX fins al segle XIII. L'actual comarca del Pallars Jussà inclou territoris que històricament pertanyien a la Ribagorça, com la contrada del castell d'Orrit. (Mapa: J. Bolòs)

xarxa de castells de frontera. És una realitat molt semblant a allò que trobem en els comtats veïns d'Urgell i de Ribagorça.

2. Al segle XI, d'acord amb els documents conservats, es va construir un nombre important de castells en només algunes contrades del comtat: al voltant de Sort i a la vall d'Assua, al voltant de Gerri i al Pla de Corts, a la vall de Romadriu i a la vall de Siarb o Vilamur. Els senyors més notables crearen les seves xarxes de fortificacions. Això degué provocar l'aparició de nous senyors locals, que les controlaven i molt sovint hi vivien. A la comarca del Pallars Jussà (si deixem de banda part de la Vall Fosca) trobem una realitat diversa, amb un gran augment del nombre de fortificacions al llarg d'aquest segle XI. Cal recordar que en aquesta època es produïren les violentes guerres entre els comtes del Pallars Jussà i del Pallars Sobirà.¹⁷
3. Al segle XII, la xarxa de castells es va fer molt més densa. Això és especialment evident en el sector comprès entre Llavorsí (on comencen les grans valls pirinenques) i el Collegats o Senterada (on comença la plana del Pallars Jussà). Aquest augment del nombre de castells restava lligat a una més profunda feudalització de

la societat. Malgrat això, al Pallars Sobirà també trobem exemples que ens mostren l'existència d'una realitat social plena de contradiccions (semblantment a allò que s'esdevenia a Andorra). Recordem les paraules de B. Cursente, el qual afirma que en estreta relació amb el pastoralisme «la militarització d'aquestes societats de “cases” permet d'entendre llur resistència als processos de feudalització que sols va poder ésser epidèmica o molt tardana».¹⁸ Amb relació a aquesta realitat trobem que, d'una manera sorprenent, l'any 1195, el castell de Botella sembla que havia estat fet pels habitants del lloc, sense perjudici dels interessos dels senyors de la zona, els Torena (de la vall d'Àssua). Trobem un cas quasi igual més cap al nord, a Escalarre (vall d'Àneu), on el castell també fou fet per la gent del lloc (en aquest cas, més tard, vers el 1228), sense, però, el permís de la comtessa de Pallars.

4. Al segle XIII es van omplir de castells els buits que no s'havien omplert de fortificacions en les etapes precedents. Això és especialment així amb relació a les terres d'alta muntanya. Fou en aquesta etapa quan es construïren molts dels castells que es van edificar a les valls d'Àneu, Cardós i Vallferrera. Com veurem més endavant, en molts casos es construïren fortificacions que provocaren la concentració d'una part de la població al seu voltant, on es va crear una «força»; fou un procés d'encastellament ja molt tardà.

A part d'algunes famílies nobles de les contrades veïnes, com els Foix o els Castellbò, al capdavant de moltes d'aquestes fortificacions trobem membres de la noblesa local, com els Siarb o Vilamur, els Vallferrera, els Bellera o membres de la petita noblesa, com els Caregue, els Cabdella, els Baén (que eren batlles del lloc), etc.

Per entendre els poders locals, en aquest comtat i en els comtats veïns, cal tenir present, d'una banda, el pes que hi tenien els monestirs, que eren senyors jurisdiccionals de moltes terres, pobles i castells. El monestir de Santa Maria de Gerri era el senyor de molts castells.¹⁹ Sant Serni de Tavèrnoles arribà a tenir un nombre molt elevat de fortificacions.²⁰ El monestir de Santa Maria de Lavaix també tenia algun castell.²¹ D'altra banda, com hem vist, les comunitats rurals posseïen, així mateix, un pes social i polític important, d'una manera semblant a allò que s'esdevenia en alguna vall del comtat d'Urgell. L'any 1095 i el 1122 hi hagué un acord entre els homes de Cardós i el bisbe d'Urgell per tal d'enderrocar el castell de Tírvia, en contra de la voluntat dels Vallferrera, que eren els senyors de la contrada.²²

Ribagorça septentrional

A la Ribagorça, la frontera amb les terres controlades pels musulmans es va mantenir molt cap al nord, molt a prop de la carena pirinenca, fins a un moment força tardà. Això permet

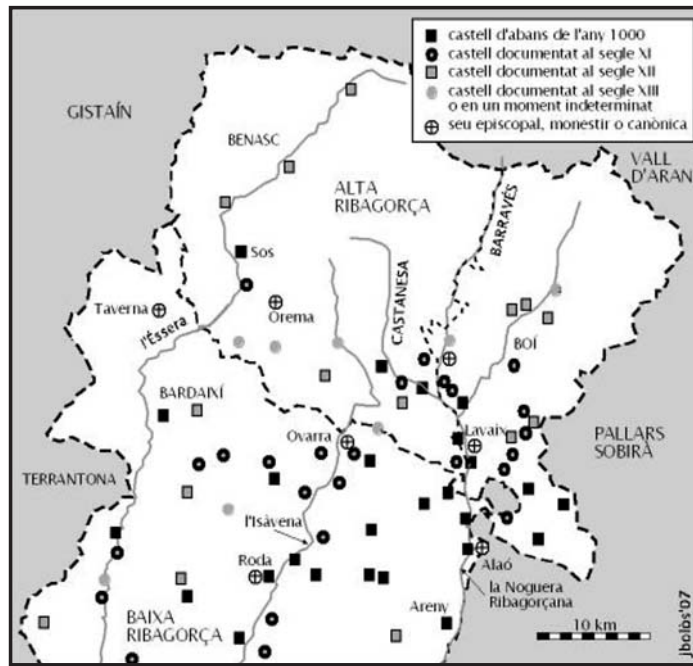

FIGURA 4. Els castells de les valls septentrionals de les comarques de la Ribagorça, des del segle IX fins al segle XIII. (Mapa: J. Bolòs)

d'entendre que, en general, molts castells representats en aquest mapa (fig. 4) siguin documentats en un moment molt més antic.

1. El nombre de castells esmentats en textos d'abans de l'any 1000 és molt elevat. En tota la Baixa Ribagorça, un percentatge alt de fortificacions correspon a castells fets al segle X. Entre el castell de Sopeira (a tocar del monestir d'Alaó), a la vall de la Noguera Ribagorçana, el de Roda, a la vall de l'Isàvena, i el de Fontova, a la vall de l'Èssera, hi ha una franja atapeïda de fortificacions. Més cap al nord, a les valls pirinenques, el seu nombre, en canvi, és molt més reduït, encara que hem d'esmentar els castells de Sos, Senyiu, Casterner i Castelló de Tor.
2. Al llarg del segle XI, moment de profunda feudalització de la societat, va continuar augmentant el nombre de castells. Podem esmentar els de Montanui, Viuet, Erill, etc., que es poden relacionar amb diverses famílies nobles importants d'aquesta comarca ribagorçana.
3. El nombre de castells edificats al segle XII és força reduït, encara que és prou significatiu que els trobem, per exemple, a la vall de Boí (Durro, Cardet, Barruera)

o a la vall de Benasc (Benasc, Saünc). Segurament, en aquests indrets hi hagué una feudalització tardana, d'una manera semblant al que s'esdevingué en altres comarques veïnes. A més, en alguns casos, la importància d'aquests castells, de durada efímera, fou reduïda. Prop de Durro es féu un castell, però el poble continuà essent obert i, a la fi del segle XV, els seus habitants, davant l'atac del comte Hug Roger III, s'hagueren de fer forts al campanar.²³

4. El nombre de castells que són documentats per primera vegada al segle XIII no és gaire gran. En especial veiem un contrast amb allò que podem descobrir en els comtats veïns. Segurament no és una casualitat que els pocs exemples que trobem siguin Boí, a la vall de Boí, Vilaller, a la vall de Barravés, i les Paüls, Veri i Gavàs, a l'Alta Ribagorça occidental.

Tal com ha estudiat Jordi Boix, podem parlar dels grans barons de la Ribagorça, com els Erill, Vilamur, Àger, Entença, Peralta, Castre, etc., molts dels quals amb el castell principal situat fora de l'espai representat en aquest mapa.²⁴ Al seu costat, en el territori dibuixat al mapa, trobem altres senyors locals, sovint possessors de pocs castells, com els Espés, Bonansa, Sarroca, Senyiu, Gironella, Castellars, Sas, Perves, Viu, Fontova, Paüls, Areny, Beranui, Rallui, Calbera, Benavent, Orcau, Serradui, Capella, Sopeira, Cornudella, Lierp, Santaliestra, etc. Una gran majoria d'aquests senyors eren castlans dels respectius castells, feudataris de senyors més poderosos, com alguns dels barons que hem mencionat en primer lloc.

Després de fixar-nos en la datació dels castells, tot seguit centrarem l'atenció en un altre aspecte: la relació entre els pobles i els castells. De vegades els castells restaren separats dels nuclis de poblament. Molt sovint, però, o bé es construïren al costat dels nuclis que ja existien o bé es va edificar un nou poble a tocar de la fortificació.

4. La morfologia dels pobles com a reflex d'una societat

Els estudis sobre la morfologia dels pobles i sobre les transformacions que han sofert al llarg dels segles ens aporten molta informació sobre les característiques de la societat del moment en què es formaren aquests nuclis de poblament i sobre les transformacions que van sofrir aquests indrets habitats al llarg dels segles, molt sovint amb relació a la creació de diferents centres de poder.

D'acord amb la classificació que s'ha difós aquests darrers anys, podem parlar de pobles oberts, de pobles tancats per una muralla, de pobles castrals, eclesials (o de sagrera o cellera) i de vilanoves.²⁵ Aquesta classificació, que es basa en prendre com a referència l'element generador del poble, és força senzilla i ens pot aportar molta informació no sols sobre

la morfologia dels pobles, sinó també sobre la seva història i sobre la història de la societat que els va veure néixer i desenvolupar-se.

Malgrat tots aquests aspectes positius, convé d'assenyalar ja ara que de vegades és difícil saber les característiques originals d'un poble. Alguns cops, les transformacions esdevingudes a la baixa edat mitjana foren molt fortes i pogueren emmascarar allò que hi havia hagut a l'origen. En fer l'estudi dels pobles que formaven el comtat de Pallars a la fi del segle XV, vaig veure que alguns pobles, que molt probablement havien nascut com a vilatges oberts, a causa de la feudalització, de l'aparició d'uns poders locals, havien esdevingut uns pobles tancats, unes «forces», molt sovint situades al costat d'una casa forta, la veritable «força». A Espot, poble inicialment obert, format per diversos nuclis i amb una església situada a mig camí dels dos nuclis principals, a la fi de l'edat mitjana, hi havia una «força». El 1487, ran de la guerra contra el comte Hug Roger III, es va estar a punt de cremar aquesta «força» d'Espot, que suposem que era el poblet d'Espot Obago.²⁶ De fet, ja fa temps també havíem assenyalat que en alguns indrets de les terres pirinenques s'havia esdevingut un desdoblament de la població arran de la creació d'una fortificació. El cas més evident és el d'Àreu, a la Vallferrera, on descobrim encara ara un poble obert i un poble castral, anomenat la Força.²⁷

A continuació exposarem les característiques dels pobles segons la seva morfogènesi. Adonem-nos que els dos primers tipus, en principi, són fruit d'un naixement potser espontani, però, sobretot, són resultat de l'acció dels habitants del lloc, independentment de l'acció senyorial. Per contra, els tres darrers tipus són fruit de l'acció senyorial, tant dels senyors laics com dels eclesiàstics. En general, els poders locals tingueren un paper fonamental en llur formació.

Pobles oberts: quan els senyors tenen poc pes

Una de les formes típiques dels pobles de les terres de muntanya i per tant de les terres que ara estem estudiant, és la dels pobles oberts. En podem esmentar amb relació a totes les comarques estudiades. En són molt bons exemples Tegurà (Ripollès), Noedes, Orbanyà o Évol (Conflent),²⁸ Meranges o Olopte (Cerdanya), Sorpe, Durro, Escalarre o Isavarre (Pallars Sobirà) o Denui, Gavàs, Sant Martí de Veri (o d'Estet), Bissaurri, Beranui, Visalibons o Còll (Ribagorça septentrional i Alta Ribagorça). S'ha considerat que es va poder mantenir aquesta forma de poblament a causa dels pocs perills que hi havia i del poc pes que, al segle XI o als segles XI i XII, hi tingueren els senyors feudals. Tanmateix, molts cops, com ja hem vist, quan s'esdevingué la plena feudalització de la societat, o bé es construí al seu costat, a tocar, un castell, i esdevingueren poblacions fortificades unes forces (exemple d'Espot), o bé el senyor s'instal·là a una certa distància i va construir un castell (Duro) o una nova fortificació i un nou poble (exemple d'Àreu).

Pobles closos per muralles: el pes de la inseguretat

En aquestes mateixes terres també trobem nombrosos exemples de pobles closos per muralles, ja des de l'alta edat mitjana. Bàsicament el motiu que degué portar a aquesta forma de poblament degué ésser la inseguretat. Trobem un magnífic exemple indiscutible de poble emmurallat a Santa Creu de Llacunes, jaciment excavat a la vall de Vilamur. Certament, també cal incloure Sant Vicenç d'Enclar en aquesta categoria. J. Escuder ha plantejat la possibilitat que molts dels pobles de la vall de Cabó tinguin aquestes característiques.²⁹

Pobles castrals: un símbol del poder senyorial

El nombre de pobles castrals varia d'una comarca a una altra o d'una contrada a la del costat. A més, cal tenir present que mentre alguns pobles castrals poden ésser molt antics, d'altres són dels segles XI-XII o, fins i tot, del segle XIII. I, de fet, com ja hem assenyalat, molt possiblement hi hagué una reorganització de l'espai pobletà quan s'esdevingué la construcció del castell feudal. Entre els pobles castrals més vells podem esmentar Areny, possiblement Orrit, Castellbò, Peramea, etc. Els veritables pobles castrals foren, però, els creats després de l'any 1000, encara que de vegades fos sobre un poble obert. Podem esmentar alguns exemples com Sort i com les «forces» que trobem a la Cerdanya (potser Prats, Ro, Naüja) o, especialment, al Pallars (Àreu, Llavorsí, Montardit, Montcortès, Aramunt Vell). Un cas molt bonic és el del vilatge rònc de la Roca de Vil·lec, on actualment només veiem algunes parets del castell i de les cases originals.³⁰

Recordem que, en molts casos, hi hagué una transformació d'una realitat precedent. El fet que, als segles XII i XIII, en gairebé tots els pobles s'instal·lés una fortificació va afectar d'una manera o altra la forma de la majoria d'aquests llocs de poblament que ja existien des de molt abans. Malgrat les diferències, F. Guillot, amb relació a la propera comarca occitana del Sabartès, assenyala les importants modificacions que es pogueren esdevenir en el poblament a causa de l'expansió dels pobles castrals, que pogueren afectar, en aquest cas, els pobles eclesials anteriors.³¹

Pobles eclesials i monàstics: el poder de l'Església

Els pobles eclesials representen molt sovint el poder dels senyors eclesiàstics enfront del poder dels senyors laics. Durant les greus guerres que hi hagué al segle XI entre el comte del Pallars Sobirà, Artau I, i el comte del Pallars Jussà, Ramon V, aquest darrer es queixava amargament de les destruccions que li havien fet als sagrers de les esglésies de Toralla, d'Aramunt, de Segur, Claverol, Siarb o Vilamur, Sort, Bernui, Escós, Enrens, Castellgermà

i Mencui.³² En aquestes contrades pallareses i pirinenques, per aquest i per altres motius, no es construïren gairebé pobles de sagrera i molts pobles foren castrals (o continuaren essent oberts). Fins i tot, al poble de Sant Martí de Veri, a la Ribagorça, tot i dur el nom d'un sant, l'església parroquial és situada a l'extrem més alt i meridional del nucli habitat, que correspon a un poble obert.

En aquestes contrades pirinenques hi ha pocs pobles eclesials. Les esglésies són edificades lluny del nucli de poblament. Això és molt usual en els pobles oberts i també potser s'esdevenia en alguns pobles emmurallats. Recordem els exemples de Còll, d'Escalarre, d'Espot o de Denui. Amb tot, sí que podem trobar nombrosos exemples de construcció de nuclis de població prop de monestirs o canòniques. D'una manera especial, hem de fer esment de pobles com el de Gerri de la Sal, com el de Senterada, el de Talló o el d'Organyà. Fer esment d'Organyà, a causa de la forma del seu urbanisme, ens porta a parlar de les vilanoves.

Vilanoves: els senyors organitzen l'espai

Troblem vilanoves sobretot a la Catalunya Nova, en terres de repoblació.³³ A les terres pirinenques, però, també podem fer esment de diversos notables exemples de poblacions creades de nova planta, com pot ésser la Pobra de Roda, la Pobra de Segur, la Pobleta de Bellveí, Organyà, Bellver de Cerdanya, Puigcerdà o Vilafranca de Conflent, ja al límit del mapa. També encara hi podríem afegir poblacions com la Pobra de Lillet, Gombrèn, Sant Pau de Segúries, la Ral, Sant Joan de les Abadesses, etc. Adonem-nos que l'existència d'un poble nou suposava l'existència d'un senyor, sovint el comte o el rei, però també podia ésser un senyor laic (com en els casos esmentats de la Pobra de Segur o la Pobra de Lillet) o eclesiàstic (com en l'exemple d'Organyà o en el de Sant Joan de les Abadesses). Aquest senyor intentava de fer créixer el seu poder i la seva influència en el lloc on decidia de construir la vilanova.

A l'hora d'estudiar el poblament, un dels aspectes potser més interessants són els canvis esdevinguts en els pobles i en l'hàbitat al llarg dels segles. La conversió d'un poble obert en un poble castral, la creació d'un poble castral a una certa distància d'un poble obert, la creació d'un nou poble al voltant d'un castell, la construcció d'un castell al costat del poble o bé lluny seu, la creació d'una església al mig del nucli de població, al costat d'un castell o bé lluny seu, l'abandonament d'un poble, etc., tot això reflecteix canvis esdevinguts en la societat que tenen una repercussió en el paisatge i en la vida quotidiana de la gent que hi vivia. Com a historiadors ens interessa poder llegir i entendre aquest tipus de document —que es pot llegir en els mapes i plànols i es pot veure trepitjant el país—, que ens parla de les transformacions esdevingudes al llarg dels segles.

Pel que fa a la zona dels Pirineus catalans, a grans trets i malgrat alguns petits canvis esdevinguts en el poblament (com la Força d'Àreu pallaresa o com la Roca de Víllec de la Cerdanya), podem coincidir amb el que afirma J. J. Larrea amb relació als Pirineus navarresos: després de l'any 1000 «es va produir una fossilització del poblament prefeudal en dos nivells: la xarxa dels centres de poblament i la morfologia dels pobles; tant l'una com l'altra varen continuar tal i com havien estat formades per l'acció de les petites comunitats pageses, que havien originat el creixement dels segles IX-X. El resultat encara és ben evident en l'actualitat».³⁴ La immensa majoria dels pobles actuals ja existien abans de l'any 1000.³⁵

5. Cloenda

Estudiar els poders locals als Pirineus catalans ens ha portat a conèixer una mica més bé les característiques de la societat que hauríem trobat en aquests territoris muntanyosos i alhora ens ha permès de veure com aquestes característiques socials diferents van afectar el paisatge. Hem pogut veure com es distribuïen els castells sobre el territori i quina va ésser la cronologia de la construcció de les fortificacions. Això ens ha permès d'assenyalar diversos moments en què es bastiren els castells, representats amb uns signes diferents en els mapes. Hem distingit un primer moment, abans de l'any 1000, en què els senyors no tenien una fortificació. En aquest moment, en alguns indrets de les valls muntanyoses, no hi devia haver senyors o bé el seu poder era molt limitat. Un segon moment, al segle XI, etapa de guerres i de violències, com va estudiar Pierre Bonnassie fa ja més de trenta anys, en què la construcció de castells fou una manera de consolidar el poder local per part dels grans senyors. És prou significativa la revolta dels andorrans davant el desig senyorial de construir un castell feudal a Bragafolls, situat davant del vell castell d'Enclar. Els grans senyors, els futurs barons, edificaren llavors les seves principals fortificacions. Finalment, als segles XII i XIII, fou una època de difusió de les fortificacions pertot arreu, fins i tot allà on costà més d'introduir una plena feudalització de la societat. En altres comarques pirinenques hauríem trobat una realitat semblant. Per exemple, al Sabartès, acuradament estudiat per Florence Guillot, hi havia 10 castells al segle XI, n'hi havia 23 al segle XII i en trobem 27 al segle XIII (9 de comtals i 16 de castlans locals).³⁶

El procés, amb tot, no fou igual a totes les contrades. A les valls més altes, normalment fou més lent; fins i tot, en alguns casos, foren les mateixes comunitats pobletanes les que es construïren la fortificació. En altres països europeus també s'ha assenyalat que en les terres bàsicament ramaderes el nombre de castells és molt més reduït que allà on hi ha una economia bàsicament agrícola.³⁷ Amb tot, hom té la impressió que, a la fi del segle XIII, als Pirineus catalans, un percentatge important de pobles tenien al seu costat un castell. B.

Cursente assenyala, amb relació al segle XIII i pel que fa a la Gascunya, que s'esdevingué «un procés general d'expansió, d'uniformització i d'augment de la rigidesa de les formes d'hàbitat agrupat sota la forma de *castrum*».³⁸ D'aquesta manera es consolidaren uns poders locals molt més propers als que treballaven les terres. Per tant, d'una manera lògica, la possibilitat de controlar el terme que hi havia a l'entorn del seu castell o casa forta era molt més gran. Aquest fet va tenir, certament, una repercussió en les relacions socials, en la creació d'unes petites senyories amb uns límits reduïts i en la morfologia dels pobles. Són temes que només esmentem, però que es mereixerien recerques molt més àmplies. En resum, cal aprofundir en el coneixement dels llinatges i en les seves genealogies, cal estudiar més bé els castells i la seva evolució, cal estudiar d'una manera detallada les rendes senyoriales, cal veure amb detall els canvis esdevinguts en la morfologia dels pobles i, sobretot, cal poder dibuixar sobre mapes l'abast de les terres que depenien de cada senyor i els canvis que s'esdevingueren al llarg de tota l'edat mitjana.³⁹ Estudiar les relacions entre els poders locals i el territori que controlaven és una manera de conèixer més bé la societat medieval a les terres pirinenques.

Notes

- 1 Per exemple: R. FRANCOVICH; i R. HODGES (2003), *Villa to village. The Transformation of the Roman Countryside in Italy, c. 400-1000*, Londres, Duckworth.
- 2 O. BRUAND (2004), «Introduction», *Les pouvoirs locaux dans la France du centre et de l'ouest (VIIIe-XIe siècles). Implantation et moyens d'action*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes, p. 10.
- 3 L. MARTÍNEZ (1991), *Les familles nobles del Pallars en els segles XI i XII*, Lleida, Pagès editors. Amb un pròleg del professor Pierre Bonnassie. Els estudis de l'antroponímia també poden aclarir alguns aspectes de la història dels llinatges: L. MARTÍNEZ, «La antroponímia nobiliària del condado de Pallars en los siglos XI y XII», a P. MARTÍNEZ SOPENA (ed.) (1995), *Antroponímia y sociedad. Sistemas de identificación hispano-cristianos en los siglos IX a XIII*, Valladolid, Universidad de Santiago de Compostela – Universidad de Valladolid, p. 327-350.
- 4 I. M. PUIG I FERRETÉ (1991), *El monestir de Santa Maria de Gerri (segles XI-XIV)*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, p. 458-467.
- 5 G. DUBY (1982 [primera edició del 1971]), *La société aux XIe et XIIe siècles dans la région mâconnaise*, París, École des Hautes Études en Sciences Sociales, mapes de les p. 517 i 518.
- 6 Vegeu els mapes de Xavier ERITJA (2002), a *Hug Roger III, senyor en les muntanyes. Procés al darrer comte del Pallars. 1491*, Lleida, Pagès editors, p. 78-79.
- 7 Referències tretes del llibre de L. MARTÍNEZ, *Les familles nobles...*
- 8 J. BOLÒS, «Formes dels pobles i societat al Pallars Sobirà a l'edat mitjana», a J. BARRULL; J. J. BUSQUETA; i E. VICEDO (eds.) (1998), *Solidaritats pageses, sindicalisme i cooperativisme*, Lleida, IEL, p. 123-155.
- 9 A. DEBORD (2000), *Aristocratie et pouvoir. Le rôle du château dans la France médiévale*, París, Éditions Picard, p. 214.

- 10 J. BOLÒS (2007), *Els orígens medievals...*, fig. 42, p. 133 i fig. 20, p. 81. É. SIROT, *Noble et forte maison. L'habitat seigneurial dans les campagnes médiévales. Du milieu du XIIe au début du XVIe siècle*, París, Éditions Picard. Recordem també: M. BUR (ed.) (1984), *La maison forte au Moyen âge. Actes de la table ronde de Pont-à-Mousson*, París, CNRS.
- 11 *Catalunya Romànica* (1992), vol. VI: *L'Alt Urgell. Andorra*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana; (1995) vol. VII: *La Cerdanya. Conflent*; (1993) vol. XVI: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*; (1996) vol. XVI: *La Ribagorça*.
- 12 Amb relació a aquest aspecte, ja en vaig parlar a: J. BOLÒS, «El territori i els seus límits. El poble, la parròquia i el castell a l'edat mitjana», a J. BOLÒS, i J. J. BUSQUETA (1997), *Territori i Societat a l'edat mitjana*, I, Lleida, Universitat de Lleida, p. 41-82; en concret, p. 47.
- 13 P. BONNASSIE (1981), *Catalunya mil anys enrera*, vol. 2, Barcelona, Edicions 62, p. 80-85.
- 14 Vegeu també: J. BOLÒS, i V. HURTADO (2006), *Atlas del comtat d'Urgell (v788-993)*, Barcelona, Rafael Dalmau editor.
- 15 Amb relació a l'«afer Bragafolls», vegeu: R. VIADER (2003), *L'Andorre du IXe au XIVe siècle. Montagne, féodalité et communautés*, Tolosa, Presses Universitaires du Mirail, p. 75-81. En aquest volum també hi ha interessants aportacions sobre les característiques de la societat andorrana (vegeu, per exemple, p. 276-284).
- 16 R. M. ASENSI (1992), «Castell de Satüquet», *Catalunya Romànica*, vol. VI: *Alt Urgell, Andorra*, Barcelona, p. 41.
- 17 P. BONNASSIE, *Catalunya mil anys enrera*, vol. 2, p. 74-79.
- 18 B. CURSENTE (1998), *Des maisons et des hommes. La Gascogne médiévale (XIIe-XVe siècle)*, Tolosa, Presses Universitaires du Mirail, p. 555.
- 19 I. M. PUIG I FERRETÉ, *El monestir de Santa Maria de Gerri...*, p. 458-467.
- 20 Vegeu: *Catalunya Romànica*, vol. VI, mapa de la p. 119.
- 21 I. M. PUIG I FERRETÉ (1984), *El cartoral de Santa Maria de Lavaix: el monestir durant els segles XI-XIII*, la Seu d'Urgell, Societat Cultural Urgel·litana, doc. 34 (any 1090).
- 22 P. BENITO (1993), «El castell de Tírvia», *Catalunya Romànica*, vol. XV: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, p. 45.
- 23 J. BOLÒS (2002), «La vida quotidiana en temps de guerra», a *Hug Roger III, senyor en les muntanyes. Procés al darrer comte del Pallars. 1491*, Lleida, Pagès editors, p. 125-179; en concret, p. 131-134.
- 24 És molt remarcable el mapa publicat per Jordi Boix a la p. 46 del volum XVI de *Catalunya Romànica* (Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1996), en el qual no només es representen els canvis en els límits del comtat de Ribagorça, sinó que també es dibuixen els principals dominis dels Erill, dels comtes de Pallars, dels vescomtes d'Àger, dels Entença, dels Estada, dels Lierp-Benavent i dels Sas-Bellera.
- 25 J. BOLÒS (2004), *Els orígens medievals del paisatge català*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans - Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- 26 J. BOLÒS (2002), «Un territori en temps de guerra», a *Hug Roger III, senyor en les muntanyes. Procés al darrer comte del Pallars. 1491*, Lleida, Pagès editors, Lleida, p. 41-77; en especial p. 55-57.
- 27 J. BOLÒS, «Formes dels pobles i societat al Pallars Sobirà...», p. 144-145; J. BOLÒS, «Le rôle du château et de l'église dans la structuration de l'habitat dans les Pyrénées catalanes. Les exemples du Pallars Sobirà et de la Garrotxa», a M. BERTHE; i B. CURSENTE (eds.) (2000), *Villages pyrénéens. Morphogénèse d'un habitat de montagne*, Tolosa, CNRS – Université de Toulouse-Le Mirail, p. 89-108.

- 28 A. CATAFAU, «Le rôle de l'église dans la structuration de l'habitat sur le versant français des Pyrénées. L'exemple du Conflent», a M. BERTHE; i B. CURSENTE (eds.) (2000), *Villages pyrénéens. Morphogénèse d'un habitat de montagne*, Tolosa, CNRS – Université de Toulouse-Le Mirail, p. 75-88.
- 29 J. ESCUDER, «El poblament i l'organització territorial de la vall de Cabó. Segles IX-XVI», a J. BOLÒS (ed.) (2007), *Estudiar i gestionar el paisatge històric, Territori i societat a l'edat mitjana*, IV, p. 321-372.
- 30 J. BOLÒS (1995), «Castell i vilatge de la Roca de Villec», *Catalunya Romànica*, vol. VII: *La Cerdanya. El Conflent*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, p. 193-194.
- 31 F. GUILLOT (1997), *Fortifications, pouvoirs, peuplement, en Sabarthès (Haute Ariège) du début du XIe siècle au début du XVe siècle*, Villeneuve d'Ascq, Septentrion, vol. 1, p. 290.
- 32 G. FELIU; i J. M. SALRACH (dirs.) (1999), *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, vol. III, Barcelona, Fundació Noguera, doc. 918 (any 1047/1081), p. 1485-1487.
- 33 Vegeu : J. BOLÒS, «Els pobles de Catalunya a l'edat mitjana. Aportació a l'estudi de la morfogènesi dels llocs de poblament», a J. BOLÒS; i J. J. BUSQUETA (eds.) (1998), *Territori i Societat a l'edat mitjana*, II, Lleida, Universitat de Lleida, p. 69-138; J. BOLÒS, *Els orígens medievals del paisatge...*
- 34 J. J. LARREA (1998), *La Navarre du IVe au XIIe siècle. Peuplement et société*, Brussel·les, De Boeck Université, p. 540.
- 35 Amb relació a aquest aspecte només cal fer un cop d'ull als mapes toponímics dels *Atles dels comtats de la Catalunya carolíngia* (actualment hi ha publicats els volums dels comtats de Besalú, Empúries i Peralada, Girona, Osona, Manresa i Urgell i són en curs de realització els dels comtats de Rosselló, Conflent i Vallespir i els del Pallars i la Ribagorça).
- 36 F. GUILLOT, *Fortifications, pouvoirs, peuplement...*, mapes del vol. 3. També fa referència al vessant nord dels Pirineus, el llibre de J. C. RIERA SOCASAU (2006), *Castells medievals de la Vall d'Aran*, Figueres, Brau; gairebé tots els castells són datats entre el segle XIII i el segle XVI.
- 37 O. H. CREIGHTON (2002), *Castles and Landscapes*, Londres-Nova York, Continuum, p. 51.
- 38 B. CURSENTE, *Des maisons et des homes...*, p. 193.
- 39 En aquest sentit, podem recordar els mapes editats a P. TRAGÓ, *Spill manifest de totes les coses del vescomtat de Castellbò* (a cura de C. Baraut) (1982), la Seu d'Urgell, Societat Cultural Urgel·litana, la Seu d'Urgell, p. XXIV-XXV; J. M. BRINGUÉ, M. L. CASES, C. M. MARUGAN, i M. I. RABASA (2001), *Descripció del marquesat de Pallars i del vescomtat de Vilamur per Onofre Timbau (1628)*, Lleida, Pagès editors, mapa de la p. 19 de J. Burguenó.